

MARIA ANNA JAROCHOWSKA

PRÓBA KLASYFIKACJI SEMANTYCZNEJ NA PRZYKŁADZIE TEORII OPTIMUM ZALUDNIENIA

Przedmiotem niniejszych rozważań jest próba zastosowania nowej metody klasyfikacji teorii naukowej w dziedzinie nauk społecznych. Próba ta przeprowadzona została na przykładzie teorii optimum zaludnienia. Główną przyczyną, z powodu której wybór padł na tę koncepcję jest, jak się wydaje, szczególne wyodrębnienie się jej z całości zagadnień ludnościowych i ludnościowo-ekonomicznych. Stosunkowo słabe powiązania z innymi koncepcjami ludnościowymi, teoretycznymi, ułatwiają potraktowanie teorii optimum zaludnienia jako fragmentu wyraźnie wyizolowanego z całości badań ludnościowo-ekonomicznych, a tym samym pozwalającego posługiwać się nim jako przykładem.

Dotychczasowe ujęcia dorobku teorii optimum zaludnienia cechuje przeważnie metoda, którą można by określić jako historyczno-opisową. Tak np. metodę tę zastosował w roku 1928 H. Dalton¹, nie zmienił jej o dziesięć lat młodszy od niego I. Ferenczi², a wreszcie posłużył się nią również L. Buquet³ w roku 1956. W zasadzie metoda historyczno-opisowa rozporządza tylko dwoma kryteriami klasyfikacyjnymi: podziałem chronologicznym oraz podziałem merytorycznym na dwa typy rozważań kończących się wnioskami optymistycznymi bądź pesymistycznymi w stosunku do perspektyw zaludnienia świata. Opisowość tej metody wyraża się w zastosowaniu opisu słownego poszczególnych poglądów badanych teoretyków.

Wydaje się, że z punktu widzenia potrzeby historycznej oceny danej teorii, a więc krytycznego podejścia do zamkniętego kręgu wybranych rozważań naukowych, podział merytoryczny tylko na dwa typy rozważań jest zbyt jednostronny i jego aprioryzm zmusza do zaklasyfikowania danego teoretyka do pesymistów lub optymistów, gdy tymczasem wielu

¹ H. Dalton, *Theory of Population*, „Economica” 1918, t. VIII, nr 22—24.

² I. Ferenczi, *L'optimum synthétique du peuplement*, Paryż 1938.

³ L. Buquet, *L'optimum de population*, Paryż 1956.

z nich nie jest zainteresowanych w ocenianiu perspektyw zaludniania świata, ponieważ zajmują się innymi problemami wynikającymi z teorii.

Dla ominięcia wymienionych powyżej zastrzeżeń nasza próba klasyfikacji wysuwa na wstępie cztery pytania, które umożliwią, jak się zdaje, nadanie rozważaniom właściwego kierunku. Czy w całości kształcie teorii optimum zaludnienia możemy zaobserwować istnienie procesu rozwojowego? Czy w procesie tym można ustalić występowanie określonych kierunków rozwoju? Czy zaobserwowane kierunki wykazują jakieś wyraźne prawidłowości? Czy dotychczasowy dorobek teorii optimum zaludnienia zawiera elementy rokujące nadzieje dalszego jej rozwoju? Wydaje się, że dopiero odpowiedzi na te pytania pozwolą na pełniejsze ocenienie teorii optimum zaludnienia, która w ciągu ostatnich 75 lat wzbudzała gwałtowne polemiki ekonomistów, demografów, socjologów i polityków, a dziś jeszcze jest oceniana jako jedno z najniebezpieczniejszych narzędzi polityki ludnościowej świata.

Teoria optimum zaludnienia jest w ekonomii i demografii krajów kapitalistycznych jedną z niewielu prób teoretycznej interpretacji zależności pomiędzy procesami rozwoju ludnościowego a wzrostem gospodarczym. Teorię tę po raz pierwszy sformułował E. Cannan⁴ około roku 1888 jako protest przeciwko prawu ludnościowemu T. Malthusa. Nie wdając się w dyskusję na temat przyszłych stanów zaludnienia świata, Cannan potraktował swoją koncepcję jako konstrukcję ułatwiającą ocenę aktualnego stanu zagospodarowania kraju, a tym samym nadał jej charakter pomocniczego narzędzia badań ekonomicznych. Malthus natomiast swoją koncepcję określił jako prawo ludnościowe. Ponadto koncepcja Malthusa zmierzała do wyjaśnienia przyczyn niezgodności w zasięgu światowym pomiędzy rozwojem ludnościowym a gospodarczym, podczas gdy istotną treścią sformułowania Cannana była próba uzgodnienia rozwoju zaludnienia i gospodarki w skali pojedynczego kraju.

Próba ta podejmowana ze stanowiska ekonomii krajów kapitalistycznych oparła się na połączeniu trzech założeń metodologicznych i merytorycznych, które dominowały w końcu XIX i na początku XX wieku, a mianowicie na: a) zasadzie *ceteris paribus*, b) kryterium maksymalizacji zysków oraz c) tzw. prawie zmniejszających się przychodów.

Zgodnie z tymi trzema założeniami teoria optimum zaludnienia, wyrosła na gruncie koncepcji Cannana, przyjmowała, że istnieje jednokierunkowa zależność między stanem zaludnienia a stanem zagospodarowania. Jednokierunkowość ta podporządkowuje proces rozwoju gospodarczego procesowi zaludnienia i ustala trzy warianty układów obu

⁴ E. Cannan, *Elementary Political Economy*, Londyn 1888.

wielkości. Pierwszy wariant występuje wówczas, gdy przyrost zaludnienia powoduje zwiększanie się przychodów obliczanych per capita, drugi przeciwny pierwszemu, odnosi się do okresu czasu, w którym przyrost ludności wywołuje zmniejszanie się przychodów per capita, trzeci wreszcie dotyczy punktu granicznego, położonego pomiędzy dwoma wymienionymi uprzednio stanami zaludnienia. W tym punkcie czasowym liczba ludności zapewnia maksymalne przychody per capita. Jest to zatem zaludnienie optymalne i ono to właśnie stanowi przedmiot interesującej nas teorii.

Różne sposoby interpretacji przedstawionego schematu rozumowania zostały ujęte w tradycyjnej klasyfikacji w dwa kierunki: pesymistyczny i optymistyczny⁵, jak to wyżej omówiliśmy.

Pesyści zajęli się przede wszystkim rozpatrywaniem sposobów zapobiegania skutkom przekroczenia optymalnego stanu zaludnienia, to znaczy zainteresowali się wariantem drugim, gdy wzrost liczby ludności powoduje zmniejszanie się przychodów per capita. Przyjmując takie założenie jako punkt wyjściowy odchodzą oni od rozważań teoretycznych i przechodzą na teren polityki ludnościowej i socjalnej. W swojej najbardziej wynaturzonej postaci polityka ta przybrała charakter koncepcji wyraźnie rasistowskich, np. ograniczanie przez Stany Zjednoczone kwot imigracyjnych ludności z Europy wschodniej i południowej, jako mniej wartościowej niż ludność germańska i anglosaska.

Optyści natomiast odrzucając koncepcję katastroficzną zajęli się przede wszystkim dwiema kwestiami, tj. dążeniem do metodologicznego sprecyzowania wskaźnika liczbowego wyników gospodarczych, przyjmowanego jako miernik optymalnego zaludnienia, oraz próbami określenia konkretnej liczby stanu zaludnienia nazywanego optymalnym.

Powszechne uznanie zasady kwantyfikacji celów jako motywu każdej działalności gospodarczej prowadzi autorów tego kierunku do wyszukiwania różnych ujęć liczbowych dobrobytu, bogactwa lub dochodu, przeliczania ich per capita i do przyjmowania tego rodzaju wskaźników jako mierników wyznaczających optymalny stan zaludnienia. Poszukiwanie właściwego miernika doprowadziło do wysuwania coraz to nowych metodologicznych przesłanek teorii optimum zaludnienia. Skutkiem tego z trzech podstawowych pojęć teorii wprowadzonych przez E. Cannana, tj. ludności, dochodu i produktywności pracy, liczba ich wzrosła w ciągu 73 lat okresu objętego niniejszym badaniem do kilkadziesiątu. Doszło do tego, że zaczęto sięgać do pojęć tak mglistych, jak np. pojęcie szczęścia lub zadowolenia osobistego. Wprowadzanie

⁵ P. Fromont, *Démographie économique*, Paryż 1947.

licznych nowych pojęć spowodowało, że w owym czasie obok koncepcji ściśle ekonomicznych pojawiają się w ramach teorii warianty związane raczej z dziedziną demografii, socjologii, a nawet sięgające do psychologii.

Mimo wprowadzenia wskaźników z pogranicza różnych dziedzin wiedzy żaden z nich nie mógł spełnić roli miernika optymalnego zaludnienia, ponieważ nie mógł określić w pełni wyników gospodarowania, od których optimum zaludnienia miałyby być w tej koncepcji zależne. Było również błędem metodologicznym zestawianie ze sobą liczby ludności w danej chwili, tj. wartości statycznej z dynamicznym w istocie rzeczy procesem gospodarczym. Wszystkie przecież wielkości ekonomiczne, jak dochód, produktywność pracy itp., są uwarunkowane wpływem czasu. Stąd też zasada *ceteris paribus* rozumiana w tych koncepcjach jako niezmienny stan gospodarki przy zmiennej liczbie ludności nie dawała podstawy do ustalenia optymalnego zaludnienia.

Mimo istnienia tych zasadniczych błędów metodologicznych, rozpatrywaną teorię przez długi czas cechowała silna żywotność, wyrażająca się powstawaniem rozmaitych wariantów. Wydaje się, iż żywotność ta wynika z dwu przyczyn: po pierwsze — była to właściwie jedyna konstrukcja teoretyczna zmierzająca do uchwycenia zależności pomiędzy dwiema równorzędnie traktowanymi, a tak istotnymi wielkościami, jak stan zaludnienia i stan zagospodarowania; po wtóre — jak się zdaje, uczeni zajmujący się problemem relacji ludności i gospodarki dali się poniekąd uwieść pozornej prostocie i łatwości porównywania tych dwu podstawowych wielkości. W rzeczywistości zaś, porównanie takie wymaga bardzo daleko posuniętych uściśleń i posiada ograniczony walor poznawczy.

Przystępując do prześledzenia ewolucji, jaką przebyła teoria optimum zaludnienia w okresie 73 lat swego istnienia, tj. od roku 1888 do 1961 obserwujemy modyfikacje, które nie mieszczą się już w tradycyjnym i sztywnym podziale na kierunek pesymistyczny i optymistyczny.

Nasza próba systematycznego uporządkowania dorobku tej teorii skierowała się więc ku klasyfikacji sięgającej do cech nowych, raczej nie uwzględnionych w klasyfikacjach wcześniejszych. Do takich cech, jak się wydaje, można zaliczyć cechy, które charakteryzują omawianą przez nas teorię w ujęciu semantycznym. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż w toku rozwoju koncepcji optimum zaludnienia obserwujemy nie tylko wzrost liczby pojęć stosowanych przez poszczególnych teoretyków, lecz ponadto powolne wprowadzanie zmian w treści pojęć już wcześniej użytych. Najcharakterystyczniejszym przykładem potwierdzającym tę obserwację są zmiany znaczenia pojęcia optimum zaludnienia.

Klasyfikacja zmierzająca do oceny dorobku teorii powinna więc, naszym zdaniem, uwzględnić te semantyczne przesłanki porządkowania przez zwrócenie uwagi na treść głównych pojęć stosowanych przez poszczególnych autorów oraz kierunki zmian, którym te pojęcia ulegają w miarę rozwoju teorii, a także przez analizę powiązań logicznych, w jakich rozpatrywane pojęcia znajdują się w odniesieniu do całego dorobku, i zmiany, którym ulega całość konstrukcji teorii.

Próba uporządkowania teorii optimum zaludnienia w aspekcie oceny semantycznej pociąga za sobą konieczność rozpatrywania jej w dwu ujęciach. Jedno z nich traktuje badaną teorię jako zbiór przyczynków poszczególnych autorów wyraźnie wyodrębnionych w czasie i procesie rozwojowym nauki; drugie natomiast rozważa teorię jako strukturalną całość. W owej całości wkład każdego z autorów ma swoje konkretne miejsce uwarunkowane logiką oraz powiązaniem rozwoju badań.

Przesłanki proponowanej klasyfikacji opartej na cechach semantycznych wymagają, jak się okaże, również takiego ujęcia dorobku każdego z wybranych autorów, aby wkład jego mógł być przedstawiony w postaci uproszczonego obrazu myśli i dociekań. Celem tego rodzaju zabiegu jest ujawnienie, a nawet uwypuklenie głównych przesłanek dociekań poszczególnych autorów, a pominięcie mniej istotnych szczegółów. Sieć powiązań łączących koncepcje poszczególnych autorów w jedną teorię przy uwzględnieniu owych szczegółów jest, jak się okazuje, tak zagmatwana, że zaciemnia obraz kierunków rozwoju badanej teorii, a czasami nawet niemożliwe staje się jego odczytanie. Ograniczenie się zatem do głównych przesłanek dociekań poszczególnych autorów, uzyskane drogą przydzielenia ich do wyodrębnionych, dość wąskich grup klasyfikacyjnych, zmierza do uproszczenia obrazu.

Skoro już dokonaliśmy wyboru istotnych przesłanek, przystępujemy do zestawienia wkładu każdego z badanych autorów w schemat obejmujący całokształt teorii. W naszym przypadku schemat ten analizuje dorobek 30 teoretyków reprezentujących w zasadzie wszystkie warianty koncepcji optimum zaludnienia. Określenie miejsca przypadającego wkładom poszczególnych autorów w schemacie otrzymujemy przez Uwzględnienie podobieństw występujących pomiędzy dorobkiem danego autora a jego poprzednikami oraz różnic dzielących go od innych teoretyków.

Wydaje się, że przedstawione powyżej założenia klasyfikacji mogą dotyczyć każdej teorii naukowej, jednak powinny one zawsze uwzględniać odrębności rozpatrywanej teorii.

Jako główne klasy podziału w prezentowanym przez nas przykładzie klasyfikacji teorii optimum zaludnienia wyróżniamy: typy rozważań

problemu, tendencje występujące w procesie rozwoju teorii oraz jej okresy rozwojowe. W zastosowanym diagramie klasy te występują obok siebie równocześnie i równolegle. W możliwości przedstawienia tej równoczesności i równoległości wszystkich trzech klas widzimy wyższość metody graficznej nad opisem słownym. Zastosowanie diagramu pozwala na przeniesienie powiązań logicznych na stosunki dwuwymiarowej płaszczyzny, w której każdy punkt jest traktowany jako przecięcie się tyłu prostych, ile podziałów wprowadziliśmy do klasyfikacji. Opis słowny natomiast siłą rzeczy wymaga kolejności w omawianiu poszczególnych klas, a przez to bardzo utrudnia lub nawet uniemożliwia uchwycenie jednoczesne wszystkich podziałów.

Nasz diagram uwzględnia dwie osie: oś odciętych, na której zaznaczony jest upływ czasu, i oś rzędnych, wyznaczającą skalę rozrzutu rozmaitych koncepcji, które występują w jednym okresie czasu. Datowanie procesu rozwoju teorii jest zabiegiem prostym. Lokalizację dorobku poszczególnych teoretyków w czasie wyznacza bowiem data publikacji pierwszego dzieła. Uporządkowanie koncepcji poszczególnych autorów w czasie ujawnia okresy ożywienia zainteresowań zagadnieniem oraz okresy stagnacji i zamierania teorii. Bardziej skomplikowane jest natomiast przeprowadzenie podziału rzeczowego zilustrowanego na osi rzędnych. Mianowicie zasada porządkowania w kategoriach tego podziału wymaga zanalizowania typów rozważań oraz powiązań występujących pomiędzy poszczególnymi autorami. W rezultacie więc klasyfikacja nasza będzie przeprowadzona w trzech stopniach:

1. według głównego przedmiotu zainteresowań danego autora przy jednoczesnym uwzględnieniu metody badań dominującej w danym okresie;

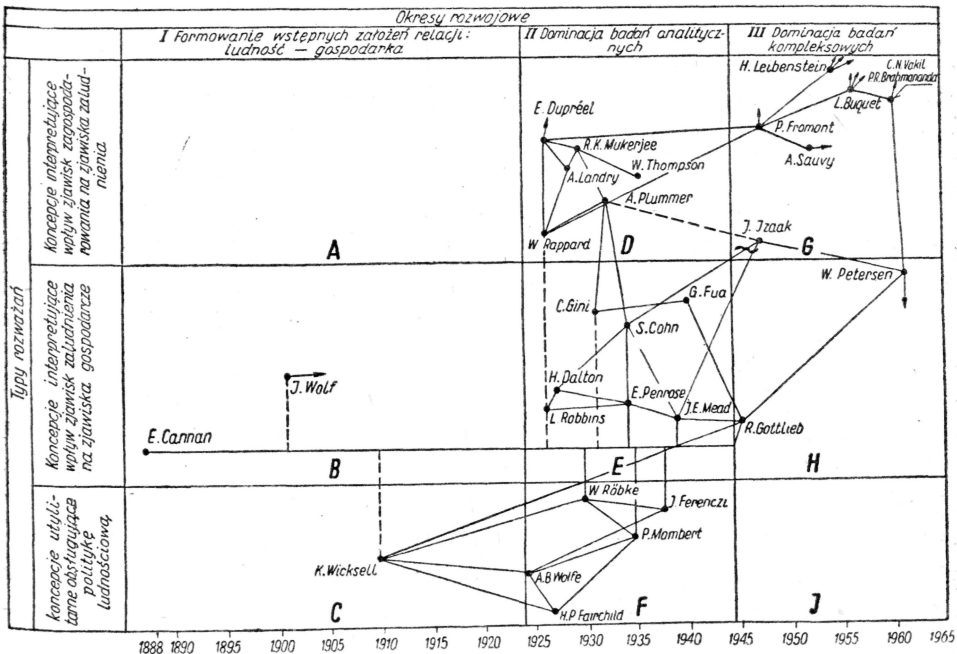
2. według podobieństw i różnic w koncepcjach poszczególnych autorów;

3. według następstwa w czasie.

Budowę proponowanej klasyfikacji ilustruje przedstawione poniżej uproszczone ujęcie graficzne schematu rozwoju teorii optimum zaludnienia, dlatego pomijając dalsze szczegóły techniczne przechodzimy obecnie do omówienia obserwacji odczytanych z prezentowanego schematu.

Zacznijmy od analizy stopnia pierwszego według głównego przedmiotu zainteresowań danego autora. Krzyżowanie się układu „okresów rozwojowych” z układem „typów rozważań” pozwala stwierdzić bardzo charakterystyczny rozkład poszczególnych grup. Układ „okresów rozwojowych” wskazuje na fakt, że największe zainteresowanie teorią przypadało na lata 1924—1944. W tym czasie pojawiło się aż 18 zwolenników teorii, gdy w okresie poprzednim było ich tylko trzech, a w okresie

ostatnim, obejmującym lata 1945—1961, liczba ich wynosi dziewięć. Układ „typów rozważań” pozwala zaś odczytać, iż na przestrzeni 73 lat istniał wzrost zainteresowania problemem w miarę koncentrowania się rozważań na procesach ludnościowych jako konsekwencji procesów gospodarczych, malał natomiast dla innych punktów widzenia. Jak wynika z diagramu, nie wszystkie pola są równomiernie wypełnione nazwiskami autorów. Pustka pola *A* świadczy, iż w okresie formowania wstępnych założeń relacji ludność-gospodarka, koncepcja miała charakter pomocniczej konstrukcji ekonomicznej; natomiast brak przedstawicieli teorii w polu *I* jest dowodem, że w okresie powojennym koncepcje utilitarne przestały wzbudzać zainteresowanie teoretyków. Widzimy zatem jak zasadniczym przestawieniem punktów widzenia uległa teoria opti-

mum zaludnienia na przestrzeni całego badanego okresu czasu. Krzyżowanie się obu wymienionych powyżej układów powoduje, że każde pole odpowiada innemu przedziałowi naszej klasyfikacji. Tak np. w polu *D* znajduje się grupa demografów i socjologów. Rozpatrują oni konstrukcję optimum zaludnienia jako wyraz zależności rozwoju ludnościowego od stanu zagospodarowania. Łączy ich przyjęcie jako założenia tezy E. Durkheima⁶, że postęp może realizować się tylko przy

⁶ E. Durkheim, *De la division du travail social*, Paryż 1893.

wzrastającej liczbie ludności. Zgodnie z tym założeniem autorzy skupieni w polu *D* kładą wielki nacisk na wyposażenie techniczne, rynek pracy oraz migracje jako zjawisko wyrównujące dysproporcje pomiędzy obszarami przeludnionymi i niedoludnionymi. W poszukiwaniach nowego określenia stanu optimum sięgają do cech biologicznych, np. długowieczności wysuwanej przez R. K. Mukerjee⁷. W tym samym czasie w polu *E* pojawia się liczna grupa ekonomistów, którzy rozwijają myśl E. Cannana, wprowadzając jednak do niej nowe elementy ekonomiczne, np. konsumpcja, pieniądz i kapitał. Niektórzy z nich, jak L. Robbins⁸, zniechęceni do konstruowanych teorii, z biegiem czasu przechodzą na pozycje jej przeciwników. Inni, jak C. Gini⁹, rozróżniając produktywność pracy w poszczególnych działach gospodarki, dla każdego z nich obliczają optimum zaludnienia osobno, aby następnie sumę rozmaitych optimum ująć niefortunną koncepcją „optimum optimorum”. Okres badań analitycznych obejmuje również pole *F*. Skupia się w nim grupa autorów reprezentujących punkt widzenia zastosowania koncepcji do polityki ludnościowej. Wśród nich znajdują się zdecydowani zwolennicy neomaltuzjanizmu i rasizmu, jak np. H. P. Fairchild¹⁰ lub A. B. Wolfe¹¹.

W ostatnim okresie, obejmującym dominowanie badań kompleksowych, liczba teoretyków koncepcji jest znacznie mniejsza niż w okresie poprzednim. Nie ma już ani jednego kontynuatora koncepcji traktowanej jako narzędzie polityki populacyjnej. Tendencję do zamierania wykazuje również typ rozważań reprezentowany przez następców Cannana. Wkład dwu przedstawicieli umieszczonych w polu *H* stawia ich w rzędzie kompilatorów nie wnoszących nowych pomysłów. Żywotnością odznacza się tylko typ rozważań nawiązujących do myśli demografów i socjologów. Przedstawiciele tego typu skupieni w polu *G* cechują się różnorodnością ujęcia koncepcji, od punktu widzenia ściśle demograficznego, jaki reprezentuje A. Sauvy¹², który traktuje koncepcję jako kompleksową analizę demograficzną, aż do ujęcia psychologiczno-ekonomiczno-socjo-

⁷ R. K. Mukerjee, *Optimum and Over-Population*, Indian Journal of Economics 1930 t. X, cz. 3 styczeń.

⁸ L. Robbins, *The Optimum Theory of Population*, w: *London Essays in Economics: in honour of Edwin Cannan*, Londyn 1927.

⁹ C. Gini, *Consideration on the Optimum Density of Population*, w: *Proceedings of the World Population Conference*, Londyn 1927.

¹⁰ H. P. Fairchild, *The Melting — Pot Mistake*, Nowy Jork 1925.

¹¹ A. B. Wolfe, *The Optimum Size of Population*, w: *Population Problems in the United States and Canada*, Boston 1926.

¹² A. Sauvy, *Théorie générale de la population*, t. I—II, Paryż 1952.

logicznego. Reprezentantem tego typu jest R. Leibenstein¹³, wprowadzający do koncepcji takie pojęcia, jak zbiorowa tendencja oddziaływania lub ekwiwalent wyboru.

Obecnie przechodzimy do omówienia drugiego stopnia naszej klasyfikacji, tj. według podobieństw i różnic w koncepcjach poszczególnych autorów. Jako podstawę porządkowania na tym stopniu klasyfikacji przyjęto trzy pojęcia wprowadzone do koncepcji przez E. Cannana, tj. ludność, wielkość dochodu i produktywność pracy. W naszym schemacie produktywność pracy mierzona wielkością dochodu wyznacza poziomą oś centralną. Powyżej i poniżej tej osi rozkłada się dorobek następców Cannana według zasady, że im bardziej dana koncepcja różni się od założeń Cannana, tym bardziej oddalona być musi od osi centralnej schematu. W ten sposób wpływ lat zaznacza się w schemacie naszym wzrastającym rozrzutem punktów lokalizujących dorobek poszczególnych autorów. Rozrzut ten nie tylko świadczy o zwiększaniu się liczby rozmaitych mierników, lecz pozwala również na uchwycenie podobieństw i różnic występujących pomiędzy poszczególnymi autorami, a to przez wprowadzenie powiązań pomiędzy poszczególnymi punktami diagramu. W sumie uzyskujemy do klasyfikacji 67 pojęć stosowanych w badanej teorii. Pojęcia te zawierają różną treść, jednakże dadzą się ująć w pewne grupy. Opierając się na ich ugrupowaniu dochodzimy do ciekawych spostrzeżeń. Okazuje się bowiem, że możemy wydzielić trzy grupy, a mianowicie jedną związaną z metodami badań oraz dwie odnoszące się do ekonomicznego lub demograficznego kąta widzenia teorii. Pojęcia o treści ekonomicznej stanowią mniej niż połowę ogólnej liczby powiązań, natomiast przewagę mają powiązania zawierające treść demograficzną oraz polegające na podobieństwie metodologii badań. Jak się zdaje, spostrzeżenie to potwierdza wniosek nasz, już wcześniej wysunięty, o powolnej zmianie treści teorii. Jednocześnie rozmieszczenie czasowe pojęć uwzględnionych w naszej klasyfikacji wskazuje na przesuwanie się celu koncepcji z poszukiwań konkretnej liczby optymalnego zaludnienia ku wyznaczeniu takiego teoretycznego układu dwu współzależnych zbiorów, tj. ludności i zjawisk gospodarczych, który wyrażałby optymalny stosunek pomiędzy nimi¹⁴.

Pozostaje jeszcze przeanalizowanie trzeciego stopnia klasyfikacji, dotyczącego następstwa teorii w czasie. Podstawą jest w tym przypadku rozmieszczenie nazwisk badanych autorów na osi odciętych diagramu.

¹³ H. Leibenstein, *A Theory of Economic-Demographic Development*, Princeton 1954.

¹⁴ Ibidem.

Z trzech wydzielonych przez nas okresów w rozwoju teorii optimum zaludnienia okres pierwszy jest najdłuższy czasowo. Obejmuje on lata od 1888 do 1924. Wydaje się, iż wkład autorów tego okresu jest odbiciem troski ekonomistów w krajach kapitalistycznych o zapewnienie dobrobytu w sytuacji gwałtownej rewolucji demograficznej, tak znamiennej dla przełomu XIX i XX w. Każdy z trzech teoretyków tego okresu przyjmuje odmienne przesłanki rozważań, jednak cechą wspólną jest położenie nacisku na wpływ zjawisk zaludniania na zjawiska gospodarcze. W okresie drugim, obejmującym lata 1924 do 1944, notujemy silny wzrost zainteresowań stosunkiem zachodzącym między liczebnością ludności a stanem gospodarki. Zwraca uwagę przyjmowanie w coraz to szerszym zakresie punktu widzenia demograficznego i socjologicznego, niezmiernie charakterystycznych dla okresu międzywojennego. Rolę bezpośredniego bodźca rozwoju licznych wariantów teorii w tym czasie można chyba przypisać ogólnoswiatowym konferencjom nad sprawami ludnościowymi. Pierwsza z tych konferencji odbyła się w roku 1924. Dwie przeciwstawne sobie postawy jej uczestników znalazły wyraz w ostrej polemice nad prawem do niekontrolowanego tworzenia rodzin przez wszystkich ludzi na świecie, bez względu na kolor skóry lub przynależność rasową. W następstwie pojawiły się nowe warianty koncepcji optimum zaludnienia, nąginające ją odpowiednio do ideologii wyznawanej przez poszczególnych autorów. Zainteresowanie problemem przerywa dopiero wybuch drugiej wojny światowej. Wojna ta kończy też drugi okres rozwoju interesującej nas teorii. Trzeci okres obejmuje najkrótszy odcinek czasu, bo od 1945 do 1961 r. W przeciwieństwie do poprzedniego, jest to okres dość wyraźnego zamierania zainteresowań teorią optimum zaludnienia. Fakt ten wywołany jest zapewne zupełnie odmienną oceną problematyki ludnościowej, spowodowaną rozmiarami wyniszczeń wojennych oraz przemian, które dokonały się po wojnie. Niewątpliwie o nowym ujęciu koncepcji optimum zaludnienia, reprezentowanym np. przez H. Leibenstein¹⁵ lub A. Sauvy¹⁶, zadecydowała również dążność do kompleksowego sposobu badań, zaznaczająca się we wszystkich naukach społecznych. Jednakże chronologia dorobku teoretyków tego okresu wykazuje, iż najnowsze publikacje cechuje bardziej charakter kompilacyjny i retrospektywny niż twórczy. To zaś dla każdej teorii naukowej oznacza albo zapowiedź nowego, odmiennego ujęcia, albo też dowodzi zamierania żywotności danej koncepcji w ogóle. W przypadku teorii optimum zaludnienia następne lata pokażą, czy koncepcja, uznana

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ A. Sauvy, op. cit.

w 1961 r. przez C. N. Vakíla i P. R. Brahmanandę¹⁷ oraz W. Petersena¹⁸ za poznawczo chybioną, zdoła jeszcze wzbudzić zainteresowanie.

Jeśli teraz przystąpimy do oceny przeprowadzonej analizy, to nasuną się nam pewne wnioski. Okazało się bardzo celowe zastosowanie w naszej klasyfikacji podziału na trzy stopnie. Dzięki temu można było skupić uwagę na najbardziej istotnych, a nie drugorzędnych kryteriach grupowań, przez to zaś uchwycić wyraźną tendencję rozwoju dotyczącą zarówno treści, jak i sposobu rozważań. Również przydatne okazało się przeniesienie analizy na diagram. Dzięki niemu można było równocześnie uwzględnić szereg rozmaitych kryteriów klasyfikacyjnych analizujących teorię pod kątem widzenia dynamiki jej rozwoju.

Wreszcie wydaje się, że metoda graficzna ułatwia zaobserwowanie pewnej logicznej zależności pomiędzy występowaniem poszczególnych kierunków rozważań. Zależności tej można się doszukać zarówno w równoczesnym rozwoju kierunków przeciwstawnych sobie, jak i w prawidłowości przesuwania się przedmiotu rozważań z pomocniczej konstrukcji ekonomicznej na samoistną teorię ludnościową. Wnioski wysunięte na podstawie zaprezentowanej metody klasyfikacji pozwalają, jak się wydaje, sądzić, że ujęcie graficzne mogłoby być przydatne dla różnorodnych krytycznych analiz z zakresu doktryn społeczno-gospodarczych,

¹⁷ C. N. Vakil, P. R. Brahmananda, *The Problems of Developing Countries*, w: *Economic consequences of the size of nations*, Londyn 1960.

¹⁸ W. Petersen, *Population*, Nowy Jork 1961.